

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ЯК СФЕРА ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Р. МАЙДАНИК

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
завідувач кафедри цивільного права
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

1. Еволюція концепції приватного права

У юриспруденції будь-якого цивілізованого суспільства базовими є правові категорії «приватне» і «цивільне» право. Терміном «цивільне право» в сучасних правових системах позначають переважно ту сферу (галузь) права, яка регулює майнові та деякі немайнові відносини, що ґрунтуються на юридичній рівності їхніх учасників.

Сучасна юридична наука виокремлює в історії однієї зі сфер права — приватного права — чотири основні етапи, а саме: 1) формування приватного (цивільного) права як цілісного системного нормативного утворення (I–ст. н. е.); 2) відпрацювання положень приватного права, їх поєднання у «праві університетів» як результат праці глосаторів та постглосаторів у Середньовіччі; 3) формування приватного права в період становлення громадянського суспільства, що втілювалось у вигляді нормативних узагальнень безпосередньо в таких законах послідовно ліберального змісту, як наполеонівський Цивільний кодекс, Німецьке цивільне уложення; 4) розробка у другій половині XX — на початку XXI ст. та входження у життя цивільних законів нового покоління, які відображають глибоку єдність приватного права і сучасного природного права, невід’ємних прав людини, таких як Цивільні кодекси Нідерландів та канадської провінції Квебек, новий Цивільний кодекс Російської Федерації [1, 40–43].

Наведена класифікація історичних етапів приватного права має як теоретичний, так і власне практичний інтерес, оскільки дає можливість простежити динаміку розвитку про поділ права на приватне і публічне.

Цивільне право своїм походженням і назвою зобов’язане Стародавньому Риму, в якому термін *jus civile* застосовувався для позначення права, створеного тим чи іншим народом, громадянами окремо взятої країни.

Інституції Юстиніана визначали цивільне право таким чином: «Те, що кожен народ заснував для себе як право, є власне право його громадян (*civitas*)

і називається громадянським (цивільним) правом, оскільки воно є правом, призначеним лише для цих громадян. Тому свою назву цивільне право отримує згідно з належністю громадян: наприклад, право африканських громадян називають африканським цивільним правом... Те право, за яким живе римський народ, — римським цивільним правом (*jus civile Romanorum*) [2].

Хоча історично цивільне право утвердилось як приватне право, що регулює відносини громадян щодо окремо взятої країни, однак такого значення воно позбавилось у Римі вже на початку III ст. *Jus civile* перетворилося в діюче для них право, але регулювало лише ту сферу, яку римське право називало *jus privatum*, тобто «відносини приватних осіб між собою незалежно від їхнього громадянства» [3, 12–13].

Відповідно, з поділом права на приватне і публічне *jus civile* повністю стало приватним.

Вважається, що спочатку дуалізм права в римському праві виник лише як спосіб вивчення права і не свідчив про розділення римського права на дві відповідні галузі. Це впливає з відомого висловлення Ульпіана [4, 12]: «Право вивчається у двох аспектах: публічному і приватному. Публічне право звернено на стан Римської держави загалом, приватне ж належить до майнових вигод окремих осіб» [5, 23].

Термін «цивільне право» (*jus civile*), відомий з часів Стародавнього Риму, використовувався римськими юристами як синонім «приватного права». Приватне право (*jus civile, jus privatum*) протиставлялося так званому публічному праву (*jus publicum*), критерієм розмежування яких слугував характер захищаного інтересу.

Доктрина римського права (класичного періоду) публічним правом визнавала право, яке належить до статусу, до становища всієї Римської держави загалом, а приватним право те, яке має на увазі вигоди, інтереси окремих осіб.

Зокрема, римляни поділяли право на публічне (державне) (*jus publicum*) «*quod ad statum reipublicae spectat*» і приватне (*jus civile*) «*quod ad singulorum utilitatem spectat*», — відмінності того й іншого права зводяться до відмінностей інтересів (*utilitates*), — сфера приватного права стосується приватних відносин, з погляду приватного права *utilitates* є певним ступенем влади, яку римський громадянин має над своєю сім'єю. *Familia* в римлян була двох видів: майнова (речова), яка складалася з речей як частин зовнішнього світу; відповідно, з цього погляду зміст цивільного права становлять права речове та зобов'язальне. Інша фамілія — особиста, яка складалася з осіб, підвладних владі домовладки; з цього погляду до сфери цивільного права вносили вчення *de personis*, тобто про правоздатність і про права сімейні (влада чоловіка над дружиною і батька над дітьми); право ж спадкове вони вивчали з погляду одного зі способів набуття права власності *per universitatem*.

Таким чином, у римлян *jus privatum* охоплювало всі можливі права та обов'язки, які існували для кожного з римських громадян окремо, тоді як *jus publicum* охоплювало права та обов'язки всіх громадян незалежно від зміни поколінь.

Коли в подальшому на заході Європи римське право піддалось рецепції, то разом із цим було вироблено *jus civile*, зміст якого становлять приватні відносини, що поділялося на майнове право, сімейне та спадкове [6, 37–42].

Вважається, що народи країн Західної і Центральної Європи в період XIII–XVIII ст. мали спільне право, або *jus commune*, що являло собою римсько-канонічне право, яке сприйняло безліч правових інститутів Середньовіччя. Однак, як зазначає Л. Чантурія, спільне право (*jus commune*) було швидше «науковим» правом, яке вивчалось в університетах. У реальному житті римсько-канонічне право мало субсидіарне значення: його використовували лише в тих випадках, коли існуючі традиції і звичаї не давали можливості вирішувати казуси, які виникають у реальному житті [3, 16, 18–19].

Упродовж багатьох століть запропонована римськими юристами (зокрема, юристом класичного періоду Ульпіаном) класифікація не піддавалася сумніву і була однією з фундаментальних аксіом юриспруденції. Проте з ускладненням господарського життя суспільства, з появою все нових і нових фактів більш глибокий аналіз показав, що запропонована свого часу римською школою права класифікація не відображає реалій правового розвитку людського суспільства і не витримує теоретичної критики. І справді, встановлюючи правові приписи в галузі сімейного, спадкового, речового права, держава не лише регулює і захищає інтереси окремих осіб, а й здійснює захист інтересів всього суспільства і держави загалом.

У доктрині права XVIII–XIX ст. було запропоновано так званий матеріальний критерій, згідно з яким ту чи іншу норму можна віднести до сфери публічного або приватного права залежно від змісту регульованих відносин. Так, згідно з цією концепцією до сфери приватного права повинні належати норми, які регулюють майнові відносини. Цілком очевидно, що застосування «матеріального» критерію не дає адекватної оцінки норми. Наприклад, незважаючи на матеріальний характер відносин, пов'язаних із формуванням державного бюджету, такі відносини не належать до сфери приватного права. Розроблення матеріального критерію, по суті, є варіантом уже наведеного вище критерію інтересу.

Принципово новий напрям, порівняно з римською школою права, являла собою інша концепція, що ґрунтується на критерієві формального характеру, згідно з якою до публічного права належать норми, які регулюють відносини, що охороняються у кримінальному або адміністративному порядку, водночас як приватно-правові відносини захищаються цивільними судами з ініціативи приватних осіб. Однак ця теорія також не отримала широкого визнання, оскільки не пояснює кримінально- та адміністративно-правовий захист приватноправових інтересів, наприклад приватної власності, а в кримінальному праві багатьох країн містяться норми, спрямовані на захист сімейних відносин тощо.

Уже в XIX ст. було запропоновано новий критерій розмежування права приватного від права публічного, згідно з яким зазначені галузі права розрізняються за методом правового регулювання. Для публічного права властиве регулювання відносин приписами імперативного характеру, які не можуть бути змінені жодною приватною волею окремої особи. У відносинах публічно-правового характеру все підкорено волі державної влади, в регулюванні таких відносин застосовується метод влади і підкорення. Й. Покровський, порівнюючи життя держави з військовою організацією армії, писав на початку XX ст., що в державі все підкорено єдиній волі, одному командному центру, все в ній централізо-

вано. Саме цей прийом юридичної централізації, на думку Й. Покровського, і становить сутність публічного права [7, 39–40].

У сфері відносин приватноправового характеру, тобто відносин між приватними особами, діє зовсім інший метод регулювання: приватним особам надається право певною мірою вільно визначати характер і зміст відносин між собою, вступати в будь-які відносини або навпаки, утримуватися від реалізації своїх прав, тобто на противагу централізованій волі держави з її методом регулювання влади і підпорядкування застосовується метод, який створює між учасниками відносин юридичну рівність, утворюючи систему юридичної децентралізації, тобто свободи і приватної ініціативи.

Однак між приватним і публічним правом немає і не може бути, як зазначає Й. Покровський, «різкої демаркаційної лінії». Так, у приватному (цивільному) праві застосовуються суто публічні інститути, наприклад, державна реєстрація юридичних осіб, обмеження права власності тощо. Це пояснюється існуванням особливостей деяких об'єктів права власності, наприклад земельних ділянок; необхідністю захисту економічно слабшої сторони; обмеженням виникнення і діяльності монополій тощо [8].

Навпаки, у публічному праві можна знайти приклади регулювання відносин на загальних засадах цивільного права. Так, юридичні особи публічного права діють у цивільних відносинах на рівних правах з іншими учасниками цих відносин, тобто на власний розсуд, реалізуючи свої права на засадах свободи договору, свободи підприємницької діяльності, якщо інше не встановлено законом [9, 7].

Усі характерні особливості приватного і публічного права більш чітко пояснюються відмінностями поділу об'єкта у приватному праві та його пристосування до спільного користування в публічному праві. З цього приводу М. Коркунов слушно зазначав, що «...найбільш характерні відмінності приватних і публічних прав виражаються в порядку набуття тих чи інших прав, у способах їх втрати, у відмінностях змісту самого права та у співвідношенні права й обов'язку» [10, 224–225].

Приватне право має своїм предметом приватні права особи, які мають «...індивідуальний характер, відносяться безпосередньо та лише до конкретної окремої особи», і «...такий порядок набуття надає можливість приватного володіння об'єктом, визначає зв'язок кожної окремої частини з її володільцем» [10, 225].

У публічному праві не виникає індивідуально-приватного володіння, тут відбувається пристосування об'єкта до спільного користування. Зокрема, публічні відносини виникають на підставі прийняття рішення (акта) державного органу, що стосується здійснення функцій держави і не створює цивільно-правових наслідків.

Оскільки тут спільно користується ціла група осіб, то не потрібний особливий акт набуття. Достатньо належності до групи, яка допускає до користування певним чином пристосованим об'єктом. Тому правоздатність і право тут збігаються. Цим публічне право відрізняється від приватного права. На відміну від публічного права (де право і правоздатність збігаються), приватне право розрізняє правоздатність і правоволодіння (першу мають усі приватні особи, а друге має лише правоздатний, який отримав у володіння яку-небудь певну частину) [10, 225].

Особливості присвоєння благ у приватному і публічному праві проявляються у розмежуванні приватних і публічних інтересів. На відміну від публічного права, покликаного реалізувати публічний інтерес, приватне право регулює взаємовідносини приватних осіб з урахуванням передусім їхніх приватних інтересів, що вимагає юридично рівного становища, широкої автономії (свободи) волі у виборі конкретного варіанта поведінки і майнової відокремленості (самостійності) учасників [11, 58].

Отже, приватні відносини визначають правила здійснення суб'єктивних цивільних прав між учасниками відносин (як приватними особами) як способу реалізації власних приватних (індивідуальних) інтересів на свою користь. Публічні відносини виникають між особою та державою щодо спільного користування благами певною групою осіб як засобу впливу держави на відносини з метою підтримання правового порядку.

2. Поняття і система українського приватного права

Сучасний стан українського приватного права зумовлений формуванням демократичного, соціально орієнтованого суспільства ринкової економіки, що визначає основні напрями розвитку приватного права в умовах проведеної в Україні на початку XXI ст. (2001–2003 роки) кодифікації цивільного, господарського, земельного законодавства.

Додаткова актуальність встановлення концептуальних питань вітчизняного приватного права зумовлена, зокрема, наявністю системних суперечностей між кодифікованими актами у сфері приватного права (насамперед, між Цивільним і Господарським кодексами), нечіткістю співвідношення загальноцивільних правовідносин з іншими приватноправовими відносинами (сімейними, трудовими, у сфері користування надрами), що вимагає формулювання науково обґрунтованих підходів, які відповідатимуть основним соціальним цінностям демократичного суспільства і сприятимуть його усталеному розвитку.

Сучасна система приватного права складається з певної сукупності узгоджених між собою приватноправових за своїм характером правових утворень, які в доктрині зазвичай називають галузями права.

Незважаючи на певну умовність терміну «галузь права», останній виконує важливу систематизуючу (юридичну) роль виявлення і формулювання виняткових особливостей і правил, притаманних лише певній, однорідній групі правовідносин, що дає можливість визначати чіткі межі і критерії їх співвідношення як визначальний елемент існування будь-якої системи, зокрема і системи права.

У власному розумінні дійсними галузями права слід вважати публічне право і приватне право, кожне з яких складається з дрібніших елементів, які становлять одну зі сфер відповідної галузі права.

Однак сучасна вітчизняна доктрина і законодавство переважно дотримуються іншого підходу в питанні щодо системи права, де галуззю права вважається певна частина публічного чи приватного права (цивільне право, адміністративне право тощо), або поєднання частин публічного та приватного права (трудове право, господарське право тощо).

Подібне розуміння галузей права значною мірою зумовлене змішуванням понять «система права» і «система законодавства», «галузь права» і «галузь

законодавства», намаганням застосувати комплексне розуміння системи права і таким чином відійти від поділу права на дві його частини — приватне і публічне право.

Такий підхід є прикладом надмірно спрощеного розуміння системи права як сукупності правових утворень із невизначено великою кількістю юридичних центрів, поділених не за дихотомічним правилом — на публічне і приватне право, а за принципом автономності сфери правового регулювання, що відповідає поняттю «галузь законодавства».

З огляду на тенденцію до відновлення у вітчизняному праві європейських традицій права, виявлення переліку сфер (галузей) приватного права вимагає поділу цих утворень на галузі публічного і приватного права з дотриманням правових традицій, притаманних європейському континентальному праву.

Публічне право в країнах континентальної Європи до публічного права традиційно відносить такі правові утворення, як конституційне, адміністративне, кримінальне право.

Приватне право розглядається як система джерел права, що регулюють відносини між їх учасниками як приватними особами.

У вітчизняній юридичній науці приватне право визначається як сукупність правил і норм, що стосуються визначення статусу і захисту інтересів окремих осіб, які не є фігурантами держави, не перебувають у відносинах влади і підпорядкованості один одному, рівноправно і вільно встановлюють собі права та обов'язки у відносинах, що виникають за їхньою ініціативою [12, 5].

При цьому слушно зауважується те, що «правовий режим сфери приватного права являє собою цілісну систему регулятивного впливу, яка створює загальнодозвільний тип регулювання майнових та особистих немайнових відносин, заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників, забезпечує можливість самовизначення і власних активних дій, спрямованих на виникнення та здійснення суб'єктивних прав і обов'язків у межах, встановлених договором чи законом, з метою досягнення певних приватних цілей та інтересів» [13, 34].

З позиції галузевого поділу, галузями приватного права зазвичай визнаються цивільне, трудове, сімейне, господарське право, інші галузеві утворення в частині регулювання їх нормами відносин між юридично рівними приватними особами.

Основу приватного права становить цивільне право як найцінніший елемент усієї системи приватноправових утворень, що найбільш повно і послідовно втілює в собі ознаки приватного права [14, 2; 15, 3].

Водночас керівна роль цивільного права не подавляє, не нівелює особливостей і відмінностей окремих приватноправових відносин, чим пояснюється диференціація та формування певних підсистем приватного права.

Зокрема, в окремих країнах господарська діяльність, яка здійснюється як промисел з метою отримання прибутку, регулюється нормами так званого торгового права. До приватного права традиційно відносять норми, які регулюють сімейні відносини, і вже в XX ст. виокремилися в самостійні галузі права трудове і деякі інші (земельне, екологічне тощо) [16, 14–16].

Відповідно, систему приватного права України становлять такі її галузеві утворення, як цивільне і сімейне право, а також трудове, господарське, земельне, інші галузі права (зокрема природоресурсне право) в частині, що регулю-

ють горизонтальні відносини, тобто відносини, засновані на юридичній рівності їх учасників. Особливе місце в системі приватного права займає міжнародне приватне право, специфіка якого обумовлена наявністю іноземного елемента і пов'язаним із цим ефектом наднаціонального характеру цих відносин, що ускладнює можливість її повного включення до будь-якої національної правової системи.

3. Концепція цивільного права як сфери українського приватного права

Системоформувальною складовою приватного права і самостійною сферою (галуззю) вітчизняного права є цивільне право, дія якого поширюється як на загальноцивільні відносини, визначені ст. 1 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України), так і на пов'язані з приватноправовими відносинами використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища, а також для врегулювання трудових і сімейних відносин.

Вітчизняна цивілістика переважно розглядає цивільне право як галузь приватного права, що регулює майнові та особисті немайнові відносини на основі юридичної рівності їх учасників, покликаних «виражати приватні відносини окремих осіб у суспільстві» [17, 37].

Цей підхід відобразився в нормативному закріпленні поняття цивільних відносин. Згідно зі ст. 1 ЦК України цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

У цьому зв'язку характерним є те, що до предмету регулювання норм позитивного цивільного права, окрім традиційно «цивільних» для вітчизняної правової системи відносин власності, деліктних, спадкових і договірних, доктрина і судова практика охоплює також відносини корпоративні, сімейні, земельні й підприємницькі [18, 40] між юридично рівними учасниками.

Концепція приватного права в Україні нормативно закріплена у змісті норм ЦК України, покликаного забезпечити нормальне функціонування і розвиток саме громадянського суспільства, тобто самостійної, незалежної від держави системи відносин між юридично вільними і рівноправними партнерами в усіх сферах життя людини, також, безумовно, і в підприємництві. Самостійність, незалежність, ініціативність приватного життя можна забезпечити лише за умови визнання природного, об'єктивного, наднормативного характеру цивільних прав як прав, які постають із самого життя. Такі майнові та немайнові відносини, які ґрунтуються на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників, і становлять предмет цивільно-правового регулювання та основу громадянського суспільства.

Концепція ЦК України передбачає регулювання цивільно-правових відносин на засадах, здатних забезпечити належне функціонування цивілізованого ринку. Йдеться, передусім, про неприпустимість втручання у сферу особистого життя фізичної особи, недоторканності власності, свободу договору, справедливості, добросовісності та розумності, необхідність безперешкодного здійснення майнових і особистих прав та їх судового захисту. Саме ці принципи покладено в основу ЦК України, які відображають і забезпечують приватноправовий характер цивільних правовідносин. З огляду на це, ЦК України

можна також назвати кодексом громадянського суспільства або кодексом приватного життя.

Наведеним актом підтверджується природний об'єктивний поділ права на публічне і приватне. Цей поділ відбиває і підтверджує той факт, що громадянське суспільство не зливається з державою у єдине ціле. Діалектика відносин громадянського суспільства і держави позначається й на діалектиці відносин приватного і публічного права, що обумовило відсутність потреби давати широку регламентацію публічно-правових відносин [19, 17].

Поділ права на публічне і приватне впливає із самої природи цивілізованого суспільства, оскільки за демократичного режиму громадянське суспільство і держава не зливаються в одне неподільне ціле, як за тоталітаризму.

Публічне право регулює відносини, пов'язані з функціонуванням держави, її органів, забезпеченням у суспільстві загального порядку. В цьому розумінні його можна характеризувати як систему юридичної централізації. Публічне право перейняте духом субординації; тут діє принцип влади, підкорення і підпорядкування [19, 19–20].

У свою чергу, приватне право регулює відносини між людьми як членами громадянського суспільства, а, отже, для цієї галузі характерна юридична децентралізація. Визначальними тут є приватна ініціатива, приватне самовизначення, правовий інститут приватної власності (який, до речі, являє собою єдиний демократичний інститут, без якого неможливе існування громадянського суспільства як самостійної, відмінної від держави, величини). Тому тут діють принципи свободи особистості, недоторканності власності, свободи договорів та підприємництва, ігнорувати які держава не може.

Цивільне право становить основу приватного права, є провідною (базовою) галуззю у сфері приватноправового регулювання, що обумовлює можливість застосування загальних норм і принципів цивільного права, а також і його окремих інститутів у певних випадках не лише у сфері цивільно-правового регулювання, а й у сфері інших галузей приватного права [11, 63].

ЦК України допускає застосування цивільного законодавства до сімейних, трудових відносин і відносин з використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища, які мають майновий характер і побудовані на засадах рівності, у випадках, коли ці відносини не регулюються відповідно сімейним, трудовим законодавством і законодавством про використання природних ресурсів та охорону навколишнього середовища.

Частина зазначених відносин охоплена ЦК України, який, зокрема, називає серед об'єктів цивільних прав земельні ділянки, ділянки надр, відокремлені водні об'єкти і все, що тісно пов'язано із землею.

Щодо цього схожі з українським цивільним законодавством підходи, закріплені в законодавстві багатьох держав — колишніх республік СРСР, зокрема в Цивільних кодексах Республіки Білорусь, Республіки Казахстан, Російської Федерації, згідно з якими «право власності на земельну ділянку поширюється на наявні в межах цієї ділянки... замкнуті водоймища, ліс і насадження, які розташовані на ній» (ст. 261 Цивільного кодексу Російської Федерації). Такий підхід дає підстави віднести створені на засадах рівності земельні та інші так звані «природоресурсні відносини» до предмету цивільного права [20, 30–31].

ЦК України містить також норми щодо опіки і піклування та власності подружжя. Проте цивільне законодавство може застосовуватися до сімейних

та трудових відносин лише у двох випадках: або відповідні норми включені до ЦК України (маються на увазі, зокрема, норми, що регулюють спільну власність подружжя), або в кодексі чи іншому джерелі сімейного або трудового права існує пряме посилання на цивільно-правові норми.

Водночас слід зазначити, що об'єктивний поділ права на приватне та публічне не означає, що ці галузі права відірвані, відгороджені «китайським муром» одна від одної. Самостійні за своєю природою та призначенням, вони, проте, разом утворюють єдину правову систему держави. Тому цілком припустимим є те, що скажімо, регулювання низки відносин цивільного права як приватного може бути підпорядковане нормам публічного права (наприклад, державна реєстрація суб'єктів підприємницької діяльності, реєстрація правочинів щодо нерухомого майна, антимонопольне законодавство тощо) [19, 20].

Традиційно не охоплюються предметом цивільного права України відносини між юридично нерівними учасниками. У зв'язку з цим до майнових відносин, заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони іншій, зокрема до податкових й інших фінансових та адміністративних відносин, цивільне законодавство не застосовується, якщо інше не передбачено законодавством.

У цьому контексті варта уваги тенденція до розширення предмету цивільного права, що не обмежується тільки поширенням його сфери на всі майнові та особисті немайнові відносини між юридично рівними учасниками та, врешті, призведе до ототожнення таких понять, як «приватні права» та «цивільні права».

У сучасних умовах формується тенденція до розуміння поняття «цивільне право» навіть ширше, ніж поняття «приватне право» завдяки поширенню сфери дії цивільного права на окремі публічно-приватні права людини, безпосередньо пов'язані з правами цивільного характеру.

У вітчизняній правозастосовній практиці ця обставина виражається у фактичному поширенні цивільно-правових конструкцій на публічні права, судовий захист яких впливає на права та обов'язки приватного характеру (зокрема, йдеться про податкову заставу, фінансовий кредит, адміністративні послуги тощо).

Розширеного тлумачення поняття цивільного права дотримується Європейський суд з прав людини (далі — Суд), який упродовж останніх тридцяти років (із 70-х років XX ст.) поширює поняття «цивільні права» на окремі приватно-публічні права людини, захист яких впливає на майнові права цивільного характеру. Суд істотно розширив сферу застосування поняття «цивільне право», включивши до предмета останнього ще й деякі приватно-публічні відносини з пенсійного забезпечення і соціальних допомог. Це відповідає розширеному тлумаченню поняття майна, яке використовується у ст. 1 Додаткового протоколу (Протоколу № 1) до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Судом [21]. Суд допускає дещо ширше тлумачення поняття майна, ніж це прийнято в законодавстві та судовій практиці України. В рішеннях Суду визнавалося, що відповідно до положень про захист прав на майно захищаються права не тільки на речі, а й на акції, на отримання орендної плати, на отримання прибутку тощо [22, 6–7].

Отже нині у практиці Суду поняття «цивільні права» тлумачиться дещо ширше, ніж поняття «приватні права» [18, 40].

Зазначене вище дає підстави розглядати цивільне право визначальною частиною, ядром сфери приватного права. При цьому в сучасній вітчизняній доктрині цивільного права дедалі більшого поширення набуває розуміння цивільного права в широкому значенні, що ґрунтується на ідеї ототожнення понять «цивільне право» та «приватне право» [23, 12].

Відсутність єдиного доктринального підходу з цього питання обумовлює необхідність детальнішого аналізу питань щодо місця цивільного права в системі приватного права і права загалом.

У вузькому розумінні цивільне право становить ядро приватного права. Рівною мірою обов'язкове для всіх юридично рівних учасників приватних відносин (осіб і публічно-правових утворень), воно є загальним приватним правом, положення якого зазвичай субсидіарно застосовуються до інших (спеціальних) галузей приватного права.

Поряд із загальним приватним правом виокремлюються так звані спеціальні галузі, які особливим чином регулюють відносини з окремих видів діяльності або діють щодо конкретних груп осіб та/або відносин.

До них належить, наприклад, сімейне право, яке об'єднує норми Сімейного кодексу України, інших актів законодавства, що регулюють сімейні відносини.

До приватного права належать також трудове право як особливе право найманих працівників, господарське право, яке об'єднує норми Господарського кодексу України, Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» тощо, інші комплексні галузеві утворення у сфері регулювання ними приватних відносин — житлове, земельне, природоресурсне право.

Дія норм ЦК України і законів, що його доповнюють (у сфері договірної і недоговірної зобов'язального права, речового права, сімейного права, спадкового права) поширюється на всі приватноправові відносини, однак лише тією мірою, в якій зазначені норми, що є загальними положеннями, не витісняються спеціальними приписами приватного права згідно з правилами колізії законів (вимоги спеціалізації, альтернативності, субсидіарності).

Цивільне право регулює на єдиних приватноправових принципах усю сукупність правовідносин між юридично рівними учасниками, зокрема і приватноправові відносини у сфері господарювання, використання природних ресурсів та охорони довкілля, трудові та сімейні відносини.

Тому поряд із визнанням цивільного права загальним приватним правом цивільне право слід розглядати тотожним приватному праву.

У цьому контексті поняття «цивільне право» та «приватне право» слід вживати як однакові за змістом. Не випадково дореволюційні і сучасні юристи (Й. Покровський, А. Довгерт, М. Сібільов та інші) вважають ці терміни тотожними [7; 24, 4; 4, 21–22].

Зокрема, з цією позицією солідарний М. Сібільов, який стверджує, що «приватне право як супергалузь охоплює лише одну галузь права — цивільне право, і є повністю тотожним йому» [4, 21–22].

Водночас не можна погодитися з позицією тих вчених, які в цивільному праві вбачають лише одну із галузей приватного права поряд з іншими його галузями: спадковим, земельним, сімейним тощо [26, 53].

Цивільне право і приватне право мають однакові предмет і методи правового регулювання. Будь-які складові приватного права (сімейне, земельне, спадкове підприємницьке тощо) охоплюються цивільним правом, оскільки

мають своїм предметом відносини між юридично рівними учасниками, які регулюються на засадах диспозитивності.

4. Кореляція сфер права і міжгалузеві зв'язки цивільного права

Чільне місце цивільного права в системі права значною мірою визначається кореляцією суміжних сфер права, тобто здатністю правових норм різних сфер (різної галузевої приналежності) створювати міжгалузеві зв'язки на нормотворчому і правозастосовчому рівнях.

Міжгалузеві зв'язки цивільного права являють собою системні зв'язки між нормами цієї галузі й інших правових утворень [27, 8].

На нормотворчому рівні можливості формування міжгалузевих зв'язків цивільного права об'єктивно обмежені «...кордонами цивільно-правового регулювання, ...які встановлюються як через власні системоформуючі ознаки цивільно-правової галузі, так і на основі аналогічних ознак інших правових галузей, що взаємодіють із цивільним правом» [27, 12–13].

Формування міжгалузевих зв'язків цивільного права також визначається рівнем імперативності цивільно-правових норм, сформульованих ЦК України, і здатністю їх поєднання з податковими, іншими публічно-правовими нормами в комплексному законодавчому акті.

На етапі застосування відповідних правових норм міжгалузеві зв'язки цивільного права обмежуються специфікою джерел права та їх тлумачення в умовах континентального права.

Система права України зовні оформлюється відповідними джерелами права, зміст і види яких формуються з урахуванням традицій континентального права і, зокрема, підвищеної ролі кодифікованого акта в системі законодавства.

Наявність кожної з існуючих нині гілок права зовні підтверджується прийняттям власного кодексу (Цивільного, Кримінального тощо), в якому містяться основоположні норми законодавства відповідної гілки права, що визначають шляхи розвитку галузевого і комплексного законодавства в окремих сферах життя суспільства на тривалий період часу.

Специфіка цивільного права як сфери приватного права відображається в нормативних положеннях, які претендують на створення для ЦК України особливого правового статусу серед рівних за юридичною силою законів.

Йдеться про правову норму, внесену до ст. 2 ЦК України, про необхідність відповідності норм цивільного права, які містяться в інших законах, Цивільному кодексу.

«Якщо суб'єкт права законодавчої ініціативи подав до Верховної Ради України, — йдеться в п. 2 ст. 4 ЦК України, — проект закону, який регулює цивільні відносини інакше, ніж цей Кодекс, він зобов'язаний одночасно подати проект закону про внесення змін до Цивільного кодексу України. Поданий законопроект розглядається Верховною Радою України одночасно з відповідним проектом закону про внесення змін до Цивільного кодексу України».

У зазначеній нормі ЦК України, безумовно, є потреба, оскільки ЦК України являє собою основний закон у сфері цивільного законодавства.

Однак зазначена редакція норми ЦК України потребує удосконалення, оскільки дає можливість приймати і застосовувати закони, які містять норми, що суперечать положенням ЦК України.

Норму п. 2 ст. 4 ЦК України доцільно доповнити положенням, яке передбачено п. 2 ст. 3 Цивільного кодексу Республіки Казахстан про те, що «норми цивільного права, які містяться в законодавстві Республіки Казахстан і суперечать нормам цього Кодексу, можуть застосовуватися лише після внесення в Кодекс відповідних змін».

Правові норми гілок права, насамперед цивільно-правові норми, повинні використовуватися як основа комплексного законодавства, яке застосовується в економіці, в будь-яких інших сферах суспільних відносин.

Цивільно-правові норми займають особливе місце в системі норм комплексного законодавства, що обумовлено притаманній більшості цих норм можливістю кореляції з нормами інших гілок права, які входять до комплексного законодавства, що надзвичайно важливо для забезпечення сумісності різних норм у складі одного й того самого нормативного акта. Так, у Законі України «Про захист прав споживачів» цивільно-правові норми про цивільно-правову відповідальність за шкоду, заподіяну внаслідок недоліків товару (робіт, послуг), доповнюються у своєму застосуванні адміністративними нормами про повноваження компетентного державного органу, які містяться у відповідній нормі цього самого комплексного Закону.

Можливість кореляції цивільно-правових норм з іншими гілками права передбачена самим ЦК України. Як приклад кореляції з нормами адміністративного і трудового права можна зробити посилання на ст. 182 ЦК України про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно і статті 1195, 1197 ЦК України про обсяг і характер відшкодування шкоди, завданої здоров'ю.

У комплексних законах поряд із правовими нормами, які належать до окремих гілок права, наявний блок норм, які відображають специфіку кожного закону стосовно тієї сфери суспільних відносин, які він покликаний регулювати.

Так, у Господарському кодексі України такими є норми про конституційні основи правопорядку у сфері господарювання, про загальні принципи господарювання, про основні напрями та форми участі держави і місцевого самоврядування у сфері господарювання, про обмеження монополізму та захист суб'єктів господарювання і споживачів від недобросовісної конкуренції, про спеціальні режими господарювання (спеціальні (вільні) економічні зони, інші види спеціальних режимів господарської діяльності).

У Житловому кодексі України такими є норми про управління житловим фондом (зокрема, про компетенцію державних органів у сфері житлових відносин), про об'єкти житлових прав (про житловий фонд), надання в користування жилих приміщень у будинках державного і громадського житлового фонду, забезпечення схоронності житлового фонду, його експлуатації та ремонту.

У Кодексі законів про працю України специфіку трудових відносин відображають норми про гарантії забезпечення права громадян на працю, про колективний договір, забезпечення зайнятості вивільнюваних працівників, робочий час, час відпочинку, нормування праці, гарантії і компенсації, охорону праці, працю жінок і молоді, пільги для працівників, які поєднують роботу з

навчанням, індивідуальні трудові спори, професійні спілки, участь працівників в управлінні підприємствами, установами, організаціями, трудовий колектив, загальнообов'язкове державне страхування та пенсійне забезпечення, нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю.

У Земельному кодексі України — це норми про основні принципи земельного законодавства, про відносини, які регулюються земельним законодавством, про склад земель в Україні, про повноваження державних органів та органів місцевого самоврядування у сфері земельних відносин, про моніторинг земель, землеустрій і державний земельний кадастр, про контроль за дотриманням земельного законодавства, охороною та використанням земель тощо.

Комплексні законодавчі акти характеризуються притаманним кожному з них співвідношенням складових правових елементів, яке визначається специфікою сфери застосування відповідного комплексного акта. Зазначені законодавчі акти переважно містять норми підприємницького і цивільного права, що обумовлює доцільність розроблення комплексних законодавчих актів із залученням насамперед представників науки господарського права і цивілістики.

У цьому випадку під наукою господарського права слід розуміти «...наукові дослідження у сфері проблем створення законодавчих комплексів на основі об'єднання в них правових норм, які належать до різних гілок права, а не дублювання досліджень, які проводять цивілісти, що має місце нині» [28].

Українському законодавцю доцільно однозначно вирішити питання про віднесення господарських відносин до сфери регулювання нормами цивільного законодавства, під якими розуміються так звані горизонтальні відносини. Однак структурно комплексні законодавчі акти містять цивільно-правові та публічно-правові норми, що обумовлює необхідність їх наукового поєднання з урахуванням сучасних досягнень науки господарського права і цивілістики.

У зв'язку з цим у літературі слушно зауважується, що «...наукові аспекти співвідношення цивільно-правових відносин із відносинами, які регулюються нормами публічного права, про що, власне, і повинна йти мова під час створення законодавчих комплексів у сфері регулювання економічних відносин, повинні бути об'єктом дослідження як науки цивільного права, так і науки про підприємництво. Наука цивільного права досліджує проблеми зазначених комплексів з позиції необхідності внесення цивільно-правових норм до комплексів як їх головних елементів, наука підприємницького права — з позиції публічно-правових норм з метою забезпечення надання створюваним законодавчим комплексам одноманітної структури і форми нормативних актів» [28].

Один із прикладів існуючої нині наукової проблеми включення цивільно-правових норм у комплексні законодавчі утворення пов'язаний із існуючою в сучасній світовій практиці нормативного регулювання у сфері корпоративного законодавства тенденцією, спрямованою на надання самим підприємцям більшої свободи у виборі організаційно-правових форм і методів ведення підприємницької діяльності [28].

У зв'язку з цим цивільне законодавство повинно містити норми у сфері корпоративних прав, сформульовані в міру імперативно, що збереже їх корелятивність і надасть можливість бути використаними під час створення комплексного законодавства на їх основі з залученням правових норм інших гілок права.

Наведене вище дає підстави для висновку про те, що система цивільного (приватного) права повинна характеризуватися як чіткими критеріями меж дії

і відмежування від суміжних сфер (галузей) публічного права, визначеними кодексами відповідної сфери (галузі) права, так і враховувати тенденції розвитку відповідних сфер суспільних відносин за допомогою норм, здатних створювати міжгалузеві зв'язки з публічно-правовими нормами у складі комплексних законодавчих актів.

На сучасному етапі спостерігається тенденція до виокремлення загального та спеціального рівнів цивільного (приватного) права, що передбачає: 1) формування базових приватноправових норм, які відповідають вимогам суб'єктивного цивільного права і здатності кореляції, створення міжгалузевих зв'язків цивільного права; 2) розроблення цивільно-правових норм у складі комплексних нормативно-правових актів.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Алексеев С. С.* Частное право : науч.-публицист. очерк. — М., 1999.
2. *Corpus Juris Civilis : Text und Übersetzung I. Institutionen / von O. Behrends.* Heidelberg, 1990.
3. *Чантурия Л. Л.* Введение в общую часть гражданского права (сравнительно-правовое исследование с учетом некоторых особенностей постсоветского права). — М., 2006. — 349 с.
4. *Сібільов М. М.* Загальна характеристика сфери приватного права // *Правова система України: історія, стан та перспективи* : у 5 т. — Х., 2008. — Т. 3 : Цивільно-правові науки. Приватне право / за заг. ред. Н. С. Кузнецової. — 640 с.
5. *Дигесты Юстиниана.* — М., 1984.
6. *Страницы Харьковской цивилистики* : в 3 ч. — Ч. 3 : Доктора Харьковской цивилистической школы / сост. Бервено С. Н., Венедиктова И. В., Греков Е. А. и др. ; под общ. ред. И. В. Венедиктовой и С. Н. Бервено. — Х., 2010. — 360 с.
7. *Покровский И. А.* Основные проблемы гражданского права. — М., 1998.
8. *Яковлев В. Ф.* Гражданский кодекс и государство // *Гражданский кодекс России. Проблемы. Теория. Практика* : сборник. — М., 1998. — С. 62–66.
9. *Цивільне право* : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. — Х., 2011. — Т. 1. — 656 с.
10. *Коркунов Н. М.* Лекции по общей теории права / предисл. д-ра юрид. наук, проф. И. Ю. Козлихина. — СПб., 2003. — 430 с.
11. *Российское гражданское право* : учебник : в 2 т. — Т. I : Общая часть. Вещное право. Наследственное право. Интеллектуальные права. Личные неимущественные права / отв. ред. Е. А. Суханов. — М., 2010. — 958 с.
12. *Харитонов Е. О., Саниахметова Н. А.* Гражданское право. — К., 2001.
13. *Кузнецова Н. С.* Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. — Т. 3 : Цивільно-правові науки. Приватне право / за заг. ред. Н. С. Кузнецової. — 640 с.
14. *Гражданское право* : в 2 т. — Т. 1 : учебник / отв. ред. проф. Е. А. Суханов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 1998.
15. *Дорохин С. В.* Деление права на публичное и частное: конституционно-правовой аспект. — М., 2006.
16. *Гражданское и торговое право капиталистических государств* / под ред. Е. А. Васильева. — М., 1993.
17. *Шевченко Я. Н.* Проблемы и перспективы развития гражданского права Украины в соответствии с новым Гражданским кодексом // *Україна — Німеччина: розвиток законодавства в рамках європейського права* / ред. кол.: О. Копиленко (співголова), Р. Обершмідт (співголова), С. Бритченко та ін. — К., 2006.
18. *Рабінович П., Сивий Р.* Цивілістичність і приватність прав людини: до характеристики співвідношення // *Юридична Україна.* — 2008. — № 2.
19. *Кодифікація приватного (цивільного) права України* / за ред. А. Довгерта. — К., 2000.
20. *Комментарий части первой Гражданского кодекса Российской Федерации.* — М., 1995.
21. *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р.* // *Офіційний вісник України.* — 1998. — № 13. — С. 270.
22. *Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України* : в 4 т. / А. Г. Ярема, В. Я. Карабань, В. В. Кривенко, В. Г. Ротань. — Т. 1. — К. ; Севастополь, 2004. — 928 с.
23. *Сивий Р. Б.* Приватне право в системі права України: поняття, критерії виокремлення, структура : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Львів, 2006. — 16 с.

24. *Довгерт А. С.* Сучасні приватноправові реформи в Україні з огляду на формування всесвітньоцивільного права : доповідь на академічних читаннях АПРн України 17 березня 2009 р. — К., 2009. — Вип. 12.
25. *Харитонов Є. О.* Приватне і цивільне право // Цивільне і сімейне право України : навч.-практ. посіб. — 2-ге вид., переробл. та допов. / за ред. Є. О. Харитонова, А. І. Дрішлюка. — Х., 2003.
26. *Кашанина Т. В.* Частное право : учебник. — М., 2009.
27. *Чельшев М. Ю.* Система межотраслевых связей гражданского права: цивилистическое исследование : дис. ... докт. юрид. наук. — Казань, 2009.
28. *Мозолин В. П.* Развитие гражданского законодательства на современном этапе (дискуссионные проблемы) // Журнал российского права. — 2005. — № 7. — С. 33—45.

Майданик Р. А. Цивільне право як сфера приватного права України

Анотація. У статті обґрунтовується, що у власному розумінні дійсними галузями права слід вважати публічне право і приватне право, кожне з яких складається з дрібніших складових, які становлять одну зі сфер відповідної галузі права.

Виявляється система приватного права України, складовими якої є такі її галузеві утворення, як цивільне і сімейне право, а також трудове, господарське, земельне, інші галузі права (зокрема, природоресурсне право) в частині, що регулюють горизонтальні відносини, тобто відносини, засновані на юридичній рівності їх учасників. Особливе місце в системі приватного права займає міжнародне приватне право, специфіка якого обумовлена наявністю іноземного елемента і пов'язаним з цим ефектом наднаціонального характеру цих відносин, що ускладнює можливість її повного включення до будь-якої національної правової системи.

Висвітлюється притаманна вітчизняній правозастосовній практиці тенденція до розширення сфери приватного права, яка відображається у фактичному поширенні цивільно-правових конструкцій на публічні права, судовий захист яких впливає на права та обов'язки приватного характеру (зокрема, йдеться про податкову заставу, фінансовий кредит, адміністративні послуги тощо).

Доводиться висновок про те, що система цивільного (приватного) права повинна характеризуватися як чіткими критеріями меж дії і відмежування від суміжних сфер (галузей) публічного права, визначеними кодексами відповідної сфери (галузі) права, так і враховувати тенденції розвитку відповідних сфер суспільних відносин за допомогою норм, здатних створювати міжгалузеві зв'язки з публічно-правовими нормами у складі комплексних законодавчих актів.

Ключові слова: концепція приватного права, система українського приватного права, цивільне право, сфери українського приватного права, кореляція сфер права, міжгалузеві зв'язки цивільного права.

Майданик Р. А. Гражданское право как сфера частного права Украины

Аннотация. В статье обосновывается, что в собственном смысле действительными отраслями права следует считать публичное право и частное право, каждое из которых состоит из более мелких составляющих, которые формируют одну из сфер соответствующей отрасли права.

Оказывается система частного права Украины, составляющими которой выступают такие ее отраслевые образования, как гражданское и семейное право, а также трудовое, хозяйственное, земельное, другие отрасли права (в частности, природоресурсное право) в части, регулирующей горизонтальные отношения, то есть отношения, основанные на юридическом равенстве их участников. Особое место в системе частного права занимает международное частное право, специфика которого обусловлена наличием иностранного элемента и связанным с этим эффектом наднационального характера этих отношений, что затрудняет возможность ее полного включения в любую национальную правовую систему.

Освещается присущая отечественной правоприменительной практике тенденция к расширению сферы гражданского права, которая находит свое выражение в фактическом распространении гражданско-правовых конструкций на публичные права, судебная защита которых влияет на права и обязанности частного характера (в частности, речь идет о налоговом залоге, финансовом кредите, административных услугах и т. п.).

Делается вывод о том, что система гражданского (частного) права должна характеризоваться как четкими критериями границ действия и отграничения от смежных сфер (отраслей) публичного права, определенными кодексами соответствующей сферы (отрасли) права, так и учитывать тенденции развития соответствующих сфер общественных отношений с помощью норм, способных создавать межотраслевые связи с публично-правовыми нормами в составе комплексных законодательных актов.

Ключевые слова: концепция частного права, система украинского частного права, гражданское право, сферы украинского частного права, корреляция отраслей права, межотраслевые связи гражданского права.

Maidanyk R. Civil Law as an Area of Private Law in Ukraine

Annotation. Substantiated that in certain sense branches of law should be regarded as public law and private law, each of which is composed of smaller components that make up one of the relevant areas of law.

The system of private law in Ukraine, including such formations like civil and family law, as well as labor, commercial, land, and other areas of law (such as a law on natural resources) to the extent that regulates horizontal relations, i.e. relations that are based on legal equality of the participants. Special place in the system of private law takes private international law, the specificity of which is determined by the presence of foreign elements and the associated effect of supranational nature of the relationship, which hamper the possibility of full inclusion in any national legal system.

The inherent tendency of domestic law enforcement practice to expand the scope of civil law is highlighted, which is reflected in the actual distribution of civil structures on public law remedy which affects the rights and obligations of a private nature (in particular the tax lien, financial credit, administrative services, etc.).

We have concluded that the system of civil (private) law should be characterized by clear criteria of limits of action and separation from adjacent areas (sectors) of public law, distinguished by corresponding Codes and taking into account trends in the respective spheres of social relations as rules can create crosslinks with public legal rules within the complex legislation.

Key words: concept of private law, Ukrainian system of private law, civil law, private law sphere of Ukrainian, correlation law, interbranch relations of civil law.